

և այլ ուրիշ տեղեր: Արդ այս տոռն թոր-
գոմայ ըսածը շատ հաւանական է որ Հայք
էին, վասն զի ի մարգարէութեան Եղեկիէի
ԼԸ. 6 կ'ըսուի. «Տունն թորգոմայ ի ծագացն
հօրսոյս», մինչդեռ նոյնպէս պիտի չկարե-
նար ըսել նժէ կապագովկիայ և Կիլիկիոյ
մէջ ըլլար: Դարձեալ մարգարէին միւս յի-
շատակութիւնը, ի՛. 14. «Ի տանէ թոր-
գոմայ ձիովք և հնծելովք և ջորովք լցին
զվաճառս ըս» կը հաստատուի նոյն իսկ ի
պատմութենէ, թէ քանի հարուստ էին Հայք
երկվարաց կողմանէ, ամ ըստ ամէ հազա-
րաւորներ իբրեւ տուրք տալով Պարսից Ար-
քայից Արքային:

Վերոյիշեալ երբայեցներէն բառարանը թոր-
գոմ բառին առջեւ այսպէս կը դնէ. ԹՈՐԳՈՄԱՅ
(թորգարմա՛) ԵՄ. Ժ. 3. ԹՈՐԳՈՄ (թո-
գարմա՛) Ա. Մնացորդաց Ա. 6 ԹՈՐԳՈՄ ԵՄ
(պէյթ թորգարմա՛) Եղեկ. ի՛. 14. ԼԸ. 6.
— Անուն հիսթոսային աշխարհի, ուսկից ըստ
Եղեկիէի ձիեր և ջորիներ ի Տիրոս կը տա-
րուէին ծախուելու համար: Եթմանասունք
կը դնեն ծորչաթմ, ծերչաթմ, ծորչոթմ. եր-
բայական օրինակ մը ԹՈՐԳՈՄ (թորգոմա՛):
Բուն Հայաստան է:

ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Շար. տես էջ 118)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ, ԳԻԽԻՄԻ կամ Հն. ԿՈՒ-
ՄԱՅՐԻ. Գղ. ALEXANDRAPOL. Ռ. Але сан-
драполъ. — Գլխաւոր քաղաք համանուն
գաւառի, Շիրակայ (Այրարատ) արեւելեան
մասին մէջ. արեւմտեան կողմէն երկու վերստ
հեռաւորութեամբ խոխոշալով դէպ ի հարաւ
կը վազէ Ախուրեանը. հարաւային արեւե-
լեան կողմն է Երեւանը 125 հազարամեղր
հեռու, և 65 հզոր. դէպ ի հարաւային ա-
րեւմուտք կ'ինկնայ Կարբը: Քաղաքիս հիւ-

սիս—արեւմտեան կողմերը զեռ կը տեսնուին
հին և խարխուլ տանց ճիւղերը, նախնի
կումայրի կամ Գիւմրի զիւղին 774 թուին:

Արտաւազդ Մամիկոնեանը Արարացոյց
հարստահարութենէն նեղուելով, Նախարա-
րաց ոմանց հետ միաբանելով, և Գրեհի
մէջ իր զօրաց մեծ պատրաստութիւն տես-
նելէ վերջ, «... հասանէր ի գաւառն Շի-
րակ ի զիւղն կումայրի, և սպանանէր զհա-
մանատար հարկին: Եւ որ ինչ գաւառէր ի
ձեռին նորա տոնալ՝ համբառնայր ամենայն
տամբ իւրով. զնայր ի կողմանս Վրաց աշ-
խարհին...»: Թ. Խօշպանաց, չպիտեմ ինչ
հիմամբ գիւղին անուան հետեւեալ ստուգա-
բանութիւնը կ'ընէ. «Գիւմրի բառը կրճա-
տուած է Գոռնաբի բառից, որովհետեւ սա
եղած է զօրաց գումարման տեղ Գաղիկ ար-
քայի ժամանակ, որ նստում էր Անի քա-
ղաքումը»: Գիւմրին ժամանակի զանազան
շրջանաց մէջ փոփոխակի Հայերէն անցած
է Պարսից, Վրաց, Թրքաց ձեռքը. որուն
1828ին վերջնական կերպով տիրեցին
Ռուսը հանդերձ իրեն շրջականերով: 1830ին
Կարեն, Կարսն, Պայաղտիսն և Բաղէշն
Ռուսաց բաժինը զաղծնող Հայ ժողովրդոց
մէկ մասը, տեղայն գրից յարմարութիւնն
տեսնելով՝ այստեղ ընտրեց իրեն երկրորդ
հայերնիք, և հզօր պետութեան թեւակու-
թեամբ, փողոցներու և թաղերու բաժնելով
հին Գիւմրիի մօտ զանուած դաշար, քիչ
ժամանակի մէջ սկսաւ շէննալ և քաղաքի
կերպարանը աճուպ. և երբ 1836ին, գրեթէ
1 վերստ քաղաքէն հեռու դէպ ի արեւմուտք,
հանդիսով հիմն ձգեցին ամուր բերդին կար-
սի և Օսմանեցոց զօրութեան դէմ կենալու
համար, դեռ տակի բարգաւաճեցաւ, և ան-
կից վերջ Ռուսաց կայսրուհւոյն անուամբ
կոչուեցաւ Ալեքսանդրապօլ: Քաղաքս իւր
այժմեան արտաքին զիրքով, գեղեցկութեամբ,
կանոնաւոր փողոցներով, բաւական փսաւ-
ւոր շէնքերով, բազմամարդութեամբ, օր աւուր
բարգաւաճող վաճառականութեամբ՝ մանա-
ւանդ նոր երկաթուղւոյ շնորհիւ, կովկասու
առաջնակարգ և Հայաշատ քաղաքներէն մին
կրնայ համարուիլ: Իւր շինութեանց տակի
գեղեցկութիւն և հրապուրիչ տեսք առուդն են

կարմիր և սեւ փերուռ բարերը, զորս կը հանեն շրջականերէն։ Մասնաւորաբար խաչքար և Ղալիձա գիւղերու անուանի են իրենց սեւ բարով։ Իսկ Դեղպենտ, Ղօնախորան և Զաջոս՝ կարմիր քարի կողմանէ։ Ենուութեանց փայտ ընդհանրապէս կը բերեն Ախալցխայի և Բորժոմի անտառներէն և Սօղանլուէն, փայտի նուազութեան և թանկութեան պատճառաւ, շատ տներ ածար կը վառեն։ Ենեքերու կտուրները սովորաբար տափաքակ են։ Իսկ փողոցները սալայա, տակ չըլլալով, հողմոտ օրեր շատ անգամ ստիպուած են քաղաքացիք փողոյ մեծ քանակութիւն կ'լլել։ Քաղաքը ծովու մակերևոյթէն բարձր է 1548^մ։ Օդը աշնան վերջը և ձմեռը սաստիկ ցուրտ է և ձիւնաբեր, գարունը անձրևոտ և ամառը բարեխառն է և զուարթ մինչև աշնան սկիզբը։ Ունի առատահոտ և պատուական աղբիւրներ և բազմաթիւ ջրհորներ։ Երբեմն անձրևաց առատիկ յորդուութեամբ՝ մեծ փնտների կրած է քաղաքը, և ի մասնաւորի 1862 և 1878 թուականներուն։ Այսպիսի փնտներու զեմացն առնելու նպատակաւ, շինած են կամարակապ երկայն ջրանցքներ։ Հոդն արգաւանդ է, շատ ընտիր և առատ է ցորենն, գարին և համարը, առատ է նաեւ ձէթը։ Քաղաքին հարաւային կողմը են բանջարանոցները, յորս կը բուսնին տնական պիտոյից կարեւոր եղածները։ Ինչպէս սոխ, տարեց, մաղտանոս, համբ, վարունգ, զոռ, բազուկ, և այլն։ Սովորաբար այս կողմերը կը տնկեն ուռնի և բարսի, իսկ պտղատու ծառերէն զխաւորաբար խնձորնի ծիրաննի և բալնի միայն կը յաջողին պտուղ տալու, և ասոր պատճառն է երկրի բարձրութիւնն և օդոյ ցրտութիւնը։ Սալայն երբեք չի զրկուիր պտղէ, իր ժամանակին առատութեամբ կը բերեն Երեւանու ընտիր խաղողն և ձմերուկ և Ախալցխայի հոտաւետ խնձորն, տանձը և այլ տեսակ պտուղներ։

Ալեքսանդրապոլը անպարիսպ է, տարածուած դաշտի վրայ, որոյ արեւելեան հարաւային կողմէն կ'երեւի Արազածի յափը։ տակից գեղեցիկ կատարը. արեւմտեան կողմը երկայն ծառուղի մը կայ, որ կը շարունակուի մինչև բերդը։ Այս բերդը, զարուստ զինուորական նշանաւոր շէնքերէն մին կառնել է համարել, թէ ամրութեամբը։ Ընդարարութեամբ կառուցմամբը։ Ընդարարութեամբ և զրբթէ 16,000 հոգւոյ բնակարան։ Մեծ բանտ մը, առանձին հիւանդանոց, շատ գեանափոր և կամարակապ տեղեր և բերդապահ զօրավարի համար յատուկ պալատ։ Ատոնցմէ զատ ունի խաչածէ, գեղեցիկ եկեղեցի մը լայնահիւստ լայն կողմերով, շինուած 1853ին Նիկոկայոս Ա. կայսեր հրամանաւ, և հիւսիսային կողմը կարմիր կոշտած աշտարակ մը։ Մէկ խօցքով բերդս իւր այս ամենայն հանդամանօք, շրջապատի մարտկոցներով և խոր ու լայն խրամներով կրնար երկար ժամանակ դիմադրել թշնամւոյ ուժերուն, եթէ կարսի նուաճմանն վերջ իւր կարեւորութիւնն չկորուստնէր. այժմ իբրեւ պահեստատուն կը ծառայէ։ Վերջին նոր վիճակագրի համեմատ Ալեքսանդրապոլի բնակիչը հետեւեալ կերպով կը բաժնուին

Նակուի մինչև բերդը։ Այս բերդը, զարուստ զինուորական նշանաւոր շէնքերէն մին կառնել է համարել, թէ ամրութեամբը։ Ընդարարութեամբ կառուցմամբը։ Ընդարարութեամբ և զրբթէ 16,000 հոգւոյ բնակարան։ Մեծ բանտ մը, առանձին հիւանդանոց, շատ գեանափոր և կամարակապ տեղեր և բերդապահ զօրավարի համար յատուկ պալատ։ Ատոնցմէ զատ ունի խաչածէ, գեղեցիկ եկեղեցի մը լայնահիւստ լայն կողմերով, շինուած 1853ին Նիկոկայոս Ա. կայսեր հրամանաւ, և հիւսիսային կողմը կարմիր կոշտած աշտարակ մը։ Մէկ խօցքով բերդս իւր այս ամենայն հանդամանօք, շրջապատի մարտկոցներով և խոր ու լայն խրամներով կրնար երկար ժամանակ դիմադրել թշնամւոյ ուժերուն, եթէ կարսի նուաճմանն վերջ իւր կարեւորութիւնն չկորուստնէր. այժմ իբրեւ պահեստատուն կը ծառայէ։ Վերջին նոր վիճակագրի համեմատ Ալեքսանդրապոլի բնակիչը հետեւեալ կերպով կը բաժնուին

Հայք	3,651	տուն	22,921	հոգի
Մահմետականք	89	»	881	»
Յոյնք և Ռուսք	75	»	386	»
Այլեւայլք	10	»	42	»

Գումարն 5,825 տուն 24,250 հոգի։

Այս ցուցակէն կը տեսնուի թէ քաղաքին բնակչաց մեծամասնութիւնն կը կազմեն Հայք. ինչպէս պիտի տեսնենք վերջը, նոյն համեմատութեամբ են նաեւ համայն զաւառի մէջ։ Ալեքսանդրապոլի երկայն և կամարակապ շուկայն նշանաւոր է. որուն երկու կողմը կան կրպակներ և մէլտեղ հրապարակ. թէ՛ արուեստները և թէ՛ վաճառականութիւնը, զխաւորաբար Հայոց ձեռքն է։ Օտարականաց և ուխտաւորաց համար կան քսանի չափ պանդոկներ, և քանի մը հոյակապ բաղնիքներ։

Բերդի եկեղեցիէն զատ, հոս կան ուրիշ վեց եկեղեցիներ մին Յունաց՝ որը Հայախօս են, և հետեւեալ հինգը Հայոց. ա. Ամնատիլի, քաղաքի կեղդոնը, շինուած է 1859—1873 տարիներու մէջ, Անայ կա-

թուղիկէկէն ձեռովը, որ իր մեծութեամբն ու փառաւորութեամբն Ալեքսանդրապօլցի Հայոց ջերմեանդութեան ճշմարիտ պարծանքն է։ Պ. Գեղամեանց եկեղեցւոյս համար կ'ըսէ. «... եթէ զոթական ճարտարապետութեամբ շինուած լինէր, միշտ կարող էր մրցել Վիեննայի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն հետ, մանաւանդ սորա և նորա դիրքն զարմանալի նմանողութիւն ունին»։ Հրաշակերտ եկեղեցւոյս համար 100,000 ռուպլիէ աւելի ծախք եղած է. բաց այտի, միշտ կարգաւ ձրխաբար աշխատած են քաղաքի արուեստաւորները։ Ամենափրկչի կը վերաբերին մօտը շինուած միակարգ և գեղեցիկ կրպակները։ Բ. Ս. Աստառածածկն, որ Կովկասի Հայոց համար նշանաւոր ուխտատեղի է իւր մէջ պահուող Եօթն Վերաց կամ Խոցից կոչուած հրաշագործ հին պատկերովը։ Աւանդութիւնը Ս. Ղուկաս աւետարանչէն նկարուած կը համարի այդ պատկերը, որ ի Հայս բերուած է Քրիստոս Մագիստրոսէն և երկար ժամանակ մնացած Հասանգալէի Բասնու կամ Կարմիր Վանքի մէջ. իսկ քաղաք բերած են իրենց հետ Բասնեցի Հայ գաղթականը։ Եկեղեցւոյս հիւսիսային կողմը են ուխտաւորաց յատուկ սենեակները, որոց մէջ զրեթէ միշտ լի են բազմաթիւ ուխտաւորներ, և մանաւանդ Վերափոխման աօնին։ Իւրաքանչիւր տարի ուխտաւորաց և բարեպաշտից նուիրատուութիւններէ ձեւացած գուժմարէն կը նպաստեն Ալեքսանդրապօլի և Հաթիճոյ հոգեւոր ուսումնարաններուն։ Գ. Ս. Նշան, կառուցուած է հանդուցեալ իշխան Ղահրաման Արղւութեանի ծախիւք։ Դ. Ս. Գեորգ։ Ե. Ս. Աստառածածկն, Հայ կաթողիկոց (50 տնուոր), շինուած և օծուած է 1843—1855 տարիներու մէջ, շանիւք Անանիեանց Աղեքսանդր վարդապետի Արարատով։ Այս եկեղեցիներու սպասաւորող քահանայից թիւը կը հասնի զրեթէ երեսունի։

Հայոց վիճակային հոգեւոր ուսումնարանն զատ, արժանաշիշատակ Ալեքսանդր Վ. Արարատովի ժամանակ ուրիշ հոգեւոր դպրոց մ'ալ ունին քաղաքիս Հայ—կաթողիկոսները, սր տարրական ուսմանքներ կը սովորէին

20ի չափ փոքր մանուկներ, և զրեթէ նոյն չափ թուով ալ, շրջակայ գեղերէն եկած դպիւններ քահանայութեան կը պատրաստուէին, որոց ուսմանց շրջանը կը տեւեր եօթը տարի։ Ալեքսանդրապօլը ունի նաեւ զաւտական միծ վարժարան մը հայ, յոյն, լատին և ռուս լեզուներու։ Հայոց ունեցած ուրիշ 10էն աւելի ուսումնարաններէն յիշենք զլիւսաւորները. Արղւութեան, և Սահականուշեան՝ օրիորդաց համար։ Քաղաքիս օղոյ և ջրոյ պարգոյթեան և մաքրութեան շնորհիւ, տղայոց մօտերն շատ արթուն և յիշողութիւնին սուր է, և եթէ զեռ աւելի խնամք տարուի ուսումնարանաց բարգաւաճման և բազմացուցման, քիչ ժամանակի մէջ հսկայաքայլ պիտի յառաջադիմէ, ոչ միայն վաճառականական այլ և զբական առպարիդի մէջ։ Ուսումնասիրութիւնն արդէն բաւական արծարեւած է նոյն իսկ հասակաւոր զատաւարիցի մէջ, կրպակաւորք իրենց պատրաստութեամբը կ'անցնեն լրագրաց ընթերցմամբ. քաղաքիս սրճատուններն կրնան համարուիլ մէկ մէկ հասարակաց ընթերցարան։ Ռուսիոյ և Եւրոպայի զանազան քաղաքացի մէջ կան Ալեքսանդրապօլցի ուսանողներ։ Քաղաքս թէ և ունի մէկ երկու տպարաններ, սակայն ցարդ մէկը ձեռնարկած չէ հրատարակելու օրագիր կամ ամսաթերթ մը։ Քաղաքացւոց զիտական դասակարգն լաւ կ'ընէր, եթէ այսպիսի կարեւոր գործի մը սկիզբն տար. մանաւանդ որ Ալեքսանդրապօլը ունի բաւական թուով անձինք չափաւոր թերթի մը նիւթ տալու համար։

— ԶԵՐԵՎԻՆՈՐ. Ալեքսանդրապօլի արեւմտեան կողմը բերդի մօտ է ձորակոյ, որ մեծ զբօսավայր է քաղաքացւոց։ Այս ձորակի մէջէն կ'անցնի զետակ մը որոյ եզերները կը զարդարեն բարախներ և ուռնիներ. այստեղ կան աւազաններ, պաղ ջրոյ աղբիւրներ, փայտեայ և քարէ նստարաններ, ճեմելիքներ և մի քանի ուսեստեղիկաց և ըմպելեաց տնակներ։ 1867 թուին տեղւոյս զինուորական աշխատաւոր գունդը, ջրի ճամբայ բանալու համար ձորակոյ պղծած ատեն, զետանի տակէն յայտնուեցաւ աւերակ եկեղեցեակ մը, երեք փոքրիկ մատուռներով։

այս մատրանց միոյն վրայ գտեր են հայկական «ԹՎ. ՄԵ» (756) թուականը: Յայտնուներ են նաեւ եօթը գերեղմաններ, որոց միոյն վրայ հայատառ արձանագրութիւն կայ մաշուած և դժուարընթեռնելի վիճակի մէջ: — Ղեռնդ պատմ. ԼԴ. 136: Կոռնկ Հ. Աշխ.

1862. 226—234: Արարատ Ամագիր, 1870. 312—15, 344—47: Փորձ, Դ. Գ. 56—8: Շիրակ, 154—55:

2. ՍՈՒԹԻԱՍ ԷՓՐԵՍԻԱՆ

Շարայարեղի

ԲԱՐՁՐԱՊԱՏԻԻ ՄԷԼԻՔ ՄԱՆՍՈՒՐ ՄԻՐՋԱ

Համակրանքն որ Ն. Կ. Բ. վեմափայլ Շամ Մոզաֆէր Էդ—տինի, համայն գերդաստանն ցուցուց եւ կը ցուցնէ ամբողջ հայութեան վրայ, յարգանաց եւ երախտագիտութեան կը թելադրէ մեր ազգը: Մ. Զերազ այս երախտագիտութեան թարգման եղաւ. ամբողջ գաղղական թրքահայոց կողմէն, նոյն երախտագիտական սողերուն արծազանգ կ'ըլլայ նա եւ Բազմաշէկը մաղթելով Ն. Կ. Բ. Շամ Մոզաֆէր Էդ—տին վեմափայլ Պայազասին Մէլիք Մանսուր Միրզայի առողջութիւն, եւ երկար կեանք:

Ի ՄԱՐԱԳՐԱԹԻԻՆ

ՆՈՐԻՆ Վեհափառութեան Պարսից Սուլթանին երկրորդ Որդին հասաւ ի փառիդ: «Թինշեւ այսօր, կ'ըսէ մեր պաշտօնակիցը՝ Le Journal, այդ երկրի ոչ մէկ վեհապետ հասնած էր որ իւր որդւոց մին ճանապարհորդէ Եւրոպեան տէրութեանց մէջ. այս երիտասարդ իշխանին ճանապարհորդութիւնը պէտք է նկատել ուրեմն իրական յառաջդիմութիւն մը Պարսից և իրենց իշխանաց զարական սովորութեանց մէջ և այս բանիս համար խնդակցիլ արդի վեհապետին, Մոզաֆէր—Էդ—տին Շահին»:

Պարսից տէրութեան մէջ գտնուող մեր հայրենակցաց հետ յաճախակի թղթակցութեամբ, և Պարսկաստանէ առ մեզ եկող բազմաթիւ հայ ուղեւորներու պատմածներէն, արդեն իսկ գիտէինք թէ Նորին վեհափառութիւն Շահ Մոզաֆէր—Էդ—տին—ի առ Հայս ունեցած բարձր խնամոց մասնակցած են լիովին իւր որդիքը, յորս նաեւ Նորին կայսերական բարձրութիւնը Մէլիք—Մանսուր Միրզա: Ուստի երբ իմացանք մեր հայրենակցաց այսքան բարեգութ Շահզատի մը

Փարիզ հասնին, փութացինք դիմել առ Ն. Վ. Արշակ Խան, օգնական զօրավար Ն. Կ. Վ. Շահի և սիրելի Ն. Կ. Բ. Մէլիք—Մանսուր Միրզայի, «Տէրութեան ճառագայթ»էն առանձին ունկնդրութիւն մ'ընդունելու համար: Զօրավարն Արշակ Խան, զործունեայ, մտացի, և անձնատուր (ինչպէս են նաեւ ամէն հայ պաշտօնակալը) պաշտօնեայ Պարսից տէրութեան, միանգամայն ճշմարիտ հայրենասէր հայ, խոստացաւ մեզ ընկերել...

Ունկնդրութիւնը շնորհուեցաւ յունուար 24ին: Տանկահայ նշանաւոր անձերէ կազմուած նուիրակութիւն մը մեծ սիրով ընդունուեցաւ Շահզատէին իւր բնակութեան պերճ զահէրէին՝ մէջ: Իշխանը որ հազիւ քսան գարեջներէ կը հաշուէ, վարդ մ'է կը կրէր օղին վրայ: Նա սիրելի անձ մ'է ամէն նկատմամբ: Երեսը բարակ և զրախ զմեր ունի: Ունի թաշանման սեւ, մեծ աչք, սեպհաւ կան պարսիկ զեղեցկութեան. ուշիմ գէմք, կեցուածք լի արժանապատուութեամբ, բաղդը և ամենազնիւ կերպեր: Ոչինչ կայ արուեստ